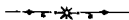

« եփած . թէ ձիթով տապկես՝ լաւ կու լինի ,
 « թէ քացախով կամ լիմոնի ջրով ուտես՝
 « այլ աղէկ է : — Ե . Ժուշատեան . որպէս
 « զՏարաքն է , ապա կլուր է , և կէճէպին
 « մէջն ներկ կու դնեն նախաշքն . մէջն
 « կ'ուտլի խում ե եփած , որպէս զՏառաք :
 « Գ . Սեփ . կէճէպն նախաշքն ներկ կու
 « դնեն . մէջն կ'ուտլի , որպէս զԺուշատեան
 « է . եփածն լաւ է քան զխումն : — Է .
 « Գեղատանկէ . կլուր է . և կէճէպին վրան
 « փուշ է . մէջն կարմիր է որպէս զձկան
 « հաւկիթ . ձիթով տապկելն լաւ է . և այլ
 « պէպէտ եփելն կու լինի :
 « Բ . Սոչոսնեան . որպէս եղէգի նման է .
 « մէջն խաշեն և ձիթով կու տապկեն , և
 « այլ շուտայ կու շինեն զաֆրածով և քա-
 « ցախով և պահարով . մաքաի (պինդ) է ,
 « յուծով » :

Փառք համայնից զոյացուցին :

ՎԱՆԱՅ ԵՌՎԱԿԻ ԿՂԶԻՆԵՐԸ

ԱՂԹԱՄԱՐ

(շար . տես էջ 26)

ՍԱՆՔԻ Է արդէն ընթերցողաց թէ
 Աղթամար Սեւա Լեւոն ժողովրդ
 1144ին նշովի տակ ինկնալէ վերջ ,
 ինչպէս արձակուեցաւ այդ նշովքն
 1290—1295 տարիներու մէջ , Հիթում
 Բ արքայի ժամանակ : Բայց այդ արձակուեմ
 նոյն ժամանակ բոլոր ազգին ծանուցուած
 չլինելով , մնաց իւր մասնաւորութեան մէջ .
 և ինչպէս կ'երեւի՝ Գրիգոր Է Անաւարդեցի
 կաթողիկոսի յաջորդը եւս՝ ընդ նշովիւք հա-
 մարած են Աղթամարայ աթոռը , հաճոյ չլի-
 նելով իրենց՝ նորա ինքնազուլս որոշումը և
 բացարձակ անկախութիւնը : Մեր այս ըսածը
 կը հաստատեն Միխիլար կաթողիկոսի , ԺԴ
 դարու առաջին կիսուն մտերը , ի պատաս-

խանի Լատինաց գրածի մէջ յիշուած հե-
 տեւեալ տողերը՝ . « Կաթողիկոսն Աղուանից
 հնազոյն է և կարգեալ յերանելոյն Գրիգորէ .
 իսկ Աղթամարայ է արքեպիսկոպոս , և յա-
 աջնմէ հնազանդ էր կաթողիկոսին . այլ
 սակաւ ժամանակ է՝ զի եղ անձին անուն
 կաթողիկոսի . որոյ վասն բանադրեցաւ ի
 կաթողիկոսէն Հայոց , և ցարդ եւս ի բա-
 նադրանս է » : Քիչ վերջն այլ կը յաւելու .
 « Արքեպիսկոպոսն Աղթամարայ յորմէհտէ
 ապատարեցաւ ի մէջ , և բանադրեցաւ
 հանդերձ վիճակակցօք նորա , ոչ կարեն
 հաղորդիլ ընդ մեզ , թէ ոչ նախ հպատա-
 կեցին և արձակեցին ի բանադրանաց՝ յո-
 բում են » : Այսպէս Աղթամարայ աթոռը
 երկար տարիներ միշտ ընդ նշովիւք համա-
 բուեցաւ ազգին մեծամասնութենէն . այնպէս
 որ՝ Մեծփեցի Թովմա վարդապետի գրածի
 համեմատ՝ , Տաթևացի Գրիգոր վարդա-
 պետը , Սիւնեաց Տաթևու վանքն հա-
 լածանաց պատճառաւ փոխադրուելով Ար-
 ճէշ գաւառի Մեծփայ վանքը , հոն Հայոց
 858 և փրկական 1440 թուին ժողով
 զամբարած և արձակած է զԱղթամար ի
 կապանաց : Սակայն զեւ չըսած թէ ինչ
 կերպով եղաւ Գրիգորի Տաթևացոյն մի-
 ջոցաւ Աղթամարայ ի կապանաց արձա-
 կուիլն , լաւ կը համարիմ յիշել նոյն Տա-
 թևացի վարդապետի մի գրուածքը , որ
 գտանի ի ձեռագիր կանոնագիրս՝ մեր հե-
 տեւեալ վերնագրով . « Կանոնք և բանք զե-
 ղեցիկ և յոյժ պիտանի վասն աթոռոյն Աղ-
 թամարայ որ են ի ներքոյ բանադրանաց » :
 Երբում հելինական , ազգային եկեղեցւոյ

1. Հաւաքմունք ժողովոց . հա . Իս . էջ 1223
 և 1225 :

2. « Եւ ի ոոյն ժամանակի (Թ . հ . 838 =
 1440 թ . փ .) ի նշիւք եղեալ վասն կապանաց
 Աղթամարայ , և մեծահանդէս ժողով արարեալ ,
 արձակեաց զամենեւին (ի կապանաց) հնոց
 կաթողիկոսացն մերոց » : Թովմա Մեծփեցի ,
 1860 տպ . Շահնազարեանցի , էջ 32 :

3. Կանոնադիրք , բուրազի մեծ , գրուած ի
 Կոստանդնուպոլսի Ռժժի (= 1669) թուին .
 Թիւ . 1477 :

միութեան փափաքով վառուած՝ կը ջանայ ապրելիքի եւ հակառակածու եւ նշովից ենթաբերուած ցուցնելով Աղթամարայ ամրոցը եւ նորա հնազանդութեան ներքեւ գտնուող ժողովուրդը, ի փութիւն եւ ի հնազանդութեան յորդորել վաճառեալին Հայոց ընդհանուր հայրապետի՝ որ ի Սիս Կիլիկիոյ:

Միշտեւ 1409 թուին վախճանելով ի Սիս Հայոց ընդհանուր հայրապետը Կարապետ Բ, եւ կաթողիկոսական գահուն ժառանգորդ էր եղած, քանի մը եպիսկոպոսաց եւ Կիլիկիոյ ամիրայի միջոցաւ՝ Տ. Յակոբ անուն վարդապետ մը, ի Վասպուրական այլ մեծամեծ խոռովութիւնք կը ծագին, Աղթամարայ խոռոյն նկատամամբ: Մենք չգիտեմք թէ այս ժամանակ Աղթամարայ գահը նստող հայրապետի անունն ինչ էր, զի թէպէտ փոքր ի շատէ մեզ ծանօթ է Աղթամարայ կաթողիկոսաց շարքն, այլ ոչ նոյնպէս նոցա յաջորդութեան թուականքն: Ո՞ր գիտէ, ինչ առիթ է տուեր այդ ժամանակի կաթողիկոսն՝ Վասպուրականի իշխանաց եւ առաջնորդաց, որ սկսեւ են թշնամաբար իրեն դէմ եւ մինչեւ առագած ընկնուլ յաթոռոյն, եւ չուզել այլ եւս Աղթամարայ ամրոցն առաջնորդութիւնը: Ահա ճիշդ այս խռովութեանց ժամանակ կը պատահի Գրիգորի Տաթեւացւոյ, իւր աշակերտօք ի Սիւնեաց՝ յԱրճէշ գաւին, եւ ամբողջ տարի մը Մեծոփայ վանքը բնակին: Սոյն այս Գրիգոր վարդապետը, կ'երեւի նոյն տարուան մէջ գրած է մեր վերը յիշած, Աղթամարայ ամրոցն Պիտանի բանք եւ կանոնք ըստածքը: Տաթեւացի վարդապետն, որոյ Հոյակն՝ իբրեւ քաջ աստուածաբան ժամանակին, արդէն տարածուած էր ժողովրդեան բազմութեան մէջ, այն ինչ ոտքը կը գնէ Մեծոփայ վանքը, օր աւուր կը դիմին առ նա Աղթամարցիք եւ այլք, ծանր ծանր ամբաստանութիւններ ընելով իրենց կաթողիկոսի վրայ: Այս տեսնելով Գրիգոր, Մեծոփայ վանքի առաջնորդ Յովհաննէս վարդապետի խնամատարութեամբ, քանի մը վարդապետօք ժողովը՝ կը գումարէ, եւ

կ'որոշեն Աղթամարայ կաթողիկոսն լուծել յիշխանութենէն եւ նորա բոլոր թեմերն ձգել Հայոց ընդհանուր հայրապետի, ի Սիս նստող Տ. Յակոբ կաթողիկոսի իշխանութեան ներքեւ, եւ Աղթամարացոց եւ նոյն ամրոցն հնազանդ ժողովրդոց վրայէն վերցնել նախընթաց հայրապետաց նշովքներն:

Այս որոշողութիւնը փութով կը կատարեն, գահնկէջ ընելով Աղթամարայ հայրապետն, եւ այս գործողութիւնը ծանուցանելով ընդհանուր ազգին: Առանձին ընդարձակ թուղթ մ'ալ կը գրեն առ Տ. Յակոբ կաթողիկոսն Սոյն, զոր ընդ այլ վարդապետական թուղթս՝ հաւաքած է թոմար Մեծոփացի: Այդ թղթոյն այն մասն որ կը վերաբերի Աղթամարայ, բաղելով ի գրչագիր յիսկեփորիկէ՝, աստ ի մէջ բերելը կարելի էր կը համարեմ:

«... Խնամուցումն լիցի գերիմաստ գլխոյդ՝ վասն Աղթամարայ կաթողիկոսութեանն, որ սուտ էր, հակառակ մեծի եւ ճշմարիտ կաթողիկոսի մերոյ. զոր անփոյթ են արարեալ ի բազում ժամանակաց նախնիքն մեր եւ առաջնորդք. ըստ ասացեալ պատճառացն որ ի յերկրորդ թուղթ² կայ գրած: Ի յազմանէ Հոգւոյն եկաք ի կողմանս Վասպուրական ծովուս. զի կրկին խայտառակեալ էր սրտիւք սատանայ զչար կաթողիկոսն Աղթամարայ. զի ոչ կացցէ տունն՝ որոյ Հիմն ի վերայ աւաղի է եղեալ, եւ ոչ ի վերայ վիմի, ըստ Տեառն բանի: Եւ զի ամենայն սուտ եւ շար ինքն ինքեան է ներհակ եւ կործանիչ, ուստի եւ ամենայն կարգաւորք եւ աշխարհականք կամակից եղեն անկման կաթողիկոսի. եւ նոցին կամօքն ընկեցաք եւ լուծաք յաթոռոյն, եւ զրեցաք երկուս թուղթս՝ առաջին եւ երկրորդ՝ յամենայն քաղաքս նոցա եւ ի գեղս. այլ եւ յամենայն աշ-

1. Ոսկեփորիկ 2. Թիւ 1091:

2. Հակառակ անչափ ջանից, չկարողացաւ գտնել այդ թուղթը, ինչպէս նաեւ միւս թղթերն զորս գրեցին առ ամենայն քաղաքս եւ ամենայն աշխարհի չորս կողմունս, որոց պարուսնակութիւնը գիտնալու շատ հետաքրքիր էի:

1. Թոմարի Մեծոփացւոյ յիշած մեծահանգիստ ժողովն է այս:

խարհի չորս կողմանս. ի յարեւելք՝ ի յաթոռն Գրիգորիսի (Աղուանից կաթողիկոսի). ի հարաւ՝ մինչ ի Պարսկաստան. ի հիւսիս՝ մինչ ի Վրաց տուն. ի յարեւմտեւոր՝ մինչ ի յաթոռն սուրբ. և զթղթերդ առ ձեզ առաքեցաք: Պիտի՛ յորժամ հնազանդին սուրբ աթոռոյդ՝ նոցա եպիսկոպոս ձեռնադրես, և մեռն շնորհես, որ լուսաւորին՝ հաւատացեալքն այն: Եւ ի ձեր շնորհացդ բաշխէք գոցա և զաստուածալոյս մեռնն, և բոլոր այն երեք երկրին՝ որ ի հնազանդութիւն ձեզ բերաք, ամենեցուն առ հասարակ տմէն քաղաքի յանուանէ, և վարդապետացն և քահանայիցն թուղթ աւրհնութեան գրէք. այլ և ննջեցելոց նոցա արձակումն ի կապանաց անիծիցն: Ձի յորժամ Ոստանայ երկրին և այլք զայն լսեն, ամենեքեան զղջանան և ի հնազանդութիւն ընդ զան, և լինիցին մի հաւառ և մի հովիւ. և վասն այսր լիցի մեզ մասն բարեաց: Ո՛ր լեր ի կամս բարեբաւրին Աստուծոյ, պարծանք համայնից ազգի. բաւ է մեծիմաստ գիտութեան ձեր վեհգգեբարբի: »:

Մեծ ուրախութեամբ ընդունելով Յակոբ Գ կաթողիկոսը այս թուղթը, իսկոյն օրհնութեան նամակ կը գրէ առ Արճիշեցիս, հետեւեալ կերպով. «Այս մեր գեր հոգեւորական բարձր հրամանի հաստատութիւնն է և աւրհնութիւն է Յակոբայ ծառայի ծառայիցն Գրիգորիսի Երեսնի Աստուծոյ Տեառն մերոյ. շնորհաւք և ոգորմութեամբ նորին կաթողիկոս ամենայն Հայոց և Վաղարշապատաւ. զոր գրեմք ի յամենաւարհնեալ և յաստուածապաշտ յանուանի և յականաւոր մայրաքաղաքդ յԱրճէշ, և յայլ ամենայն վիճակն իւր բոլորովին, և ի սուրբ ուխտն Մեծովն իւր առհասարակ... Կարաւորութեամբն Աստուծոյ Հաւր, իմաստութեամբն Որդոյն Միածնի, ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ առաքեմք զողջոյն սիրոյ ի մէջ, և աւրհնութիւն առաքելական ի յաստուածորնեալ սուրբ նշանէս Վանկոյ, և ի շնորհաբաշխ Ալոյս մերոյ սուրբ լուսաւորչին Գրիգորի, և երկնաճանգեւտ սուրբ աթոռոյս առաքելական, որոց սոցա արագահոս սրանչեւազօրծ կա-

րաւ զաւրութեամբն և աւրհնութեամբն պաշտանեալ փրկեսէ՛ք յամենայն վտանգից հոգւոյ և մարմնոյ». և այլն: Ասոր նման ուրիշ թղթեր ալ գրած կը կարծուի Յակոբ Գ կաթողիկոսն առ այլ և այլ բազաքս և ժողովուրդս հպատակս Աղթամարայ. բայց թէ իւր և թէ՛ Տաթեւացւոյն Գրիգորի և նորա համախոհից՝ Զանքերն և որոշողութիւնք, ընչ ատենի մէջ ի գերեւ կ'եղնէ: Հագին վ'անցնի սակաւ մի ժամանակ, անպաշտպան և լքեալ երեւոյող Աղթամարայ աթոռը՝ կ'ունենայ իրեն ջերմ պաշտպաններ, ոչ միայն յաշխարհականաց և յեկեղեցականաց իւր շրջակայից, այլ և ի կ'օրնաւորաց միաբանից Մեծովն և Մտաթեւոյ մենաստանաց: Ասոնք ամենքը միաբանած՝ այլազգեաց իշխանութեան ձեռք. շորքն ի գահն կը բազմեցընեն՝ զաւրնկէց Հայրապետը, և Աղթամարայ ռահմաններն կը հալածեն, կ'արտաքսեն այն ամենքը, որ միաբան որոշած էին բոլորովին վերցնել, ոչնչացնել Վասպուրականի հինաւորց Հայրապետական գահը: Այս հալածանաց պատճառաւ Տաթեւացի Գրիգոր վարդապետն այլ կը գտնայ Արարատ, ոսկից ընդարձակ թուղթ մը գրած է առ քնակիչս Արճիշոյ, Բերկոյ և Արծկոյ, յորում կը յիշուի Մեծովնից Տ. Թովմայի՝ վարդապետական գաւազան տալով՝ Աղթամարայ աթոռոյն հակառակութեան համար՝ զկայն իւր կողմերը զրկուին: Կարծեմ՝ հետաքրքրական կը լինի, այդ թղթոյն հետեւեալ կտորն քաղել յոսկեփորելիք (2).

«... Եւ տեսեալ զգեղեցիկ կարող ձեր և զպայծառ քրիստոնէութիւն, յոյժ ուրախացաք. բայց վասն անիծից նախնեացն, որ կայ ի վերայ աշխարհացոյ, վասն տաւրտամբութեան առաջնորդաց սուտանուն կաթողիկոսաց, որ ի ծովն Աղթամարայ, յոյժ տրտում կայի և խղիղի եւս գտանել իբացն, զի մի բազմութիւն անմեղ քրիստոնէիցդ ի ներքոյ բանադրանացն միասցեն: Եւ մինչ էի յայս յազատ տարակուսի, հրաման ընկաւ ի տեսեան, եթէ զոր ինչ խորհեալ ես արա՞ վաղվաղակի, և իմ ձեռն արկեալ գրով արձանացուցի. բայց բարիատեացն սատանայ՝ հանեալ յարուցմանս ի յընտա-

նեաց մերոց և յաշակերտաց, նա և ի բուն փակ բռնաւորաց: Եւ իմ յոյժ տրուում գոյով զի ոչ եղեւ զբաւ մերումս բանի, որպէս և ձեզ է յայտնի, այլ ձեռնառուութեամբ Հոգւոյն՝ զսիրելի և զձեռնառուն աշակերտոյ մեր զվարդապետոյ Թովմա, Թղթով և բանիւ առ մեզ կոչեցին, և յոյժ հանդիսի և բազում եպիսկոպոսաւք և բազում վարդապետաւք և քահանայիւք, տուաք զման զաւագան իշխանութեան վարդապետական: Յետոյ կը յիշէ կարգաւ Թովմա վարդապետի առաքելութիւնքը, որովք արժանի կը համարի վարդապետական զաւագանի, ու կը յաւելու. «Կարգեալ կացուցի զվա մեզ երեսփոխան ի վերայ վարդապետաց, եպիսկոպոսաց, քահանայից և ամենայն ժողովրդոց. ըստ թոյնմ՝ եկէ փոխանակ հարց որդիք եղիցին. և ետու դամ հրաման և իշխանութիւն, զաս ասել, աշակերտ կարգել և զաւրէնս Աստուծոյ անդր ուսուցանել, և զթերակատար գործն մեր ի զլուս և յաւարտ հասուցանել: Ոչ հնազանդի(ւ) Աղթմաբալ, և ոչ տալ Թոյլ այլոց ի հնազանդութիւն նոցին»: Դեռ յառաջ կը տանի Թովթը, յանձնելով Արժիշեցուց, որ սիրով և պատուով ընդունին գթութման վարդապետը: Կը յայտնէ նաեւ հրաման տալն Թովմա վարդապետին, որ ով որ զըջումով հնազանդի Հայոց ընդհանուր հայրապետին, կարենայ ազատիլ ի նզովից, ի ձեռն և օրհնութեամբ նոյն վարդապետին, և Թովթը կը վերջացնէ օրհնութեամբը: Տաթեւացի վարդապետը, չտեսած ու չսած թէ ինչ արդիւնք ունեցաւ իւր Թովթն և Թովմայի նորընտիր վարդապետի երթն ի կողմանս փոխակէն վնասայ, կը վախճանի նոյն տարւոյ մէջ. բայց պատմութիւնը մեզ կը յայտնէ, որ Թովմա վարդապետը շարունակ աշխատեցաւ, և ջանաց ի գործ դնել իւր վարդապետէն ընդունած հրահանգները:

Նշեցտառաներորդ դարու առաջին կիսուն վերջերք (1440—1) այլ և այլ պատճառներ կը հարկադրեն, մեր ազգի ընդհանրական հայրապետի դահն ի Սոյ Փոխարդը յիշմիածին, մանաւանդ որ նոյն ժամանակի կաթողիկոսն Տ. Գրիգոր Մուսաբէկեանց, առանց հաւանութեան առաջնորդաց չորս

գլխաւոր աթոռոց, որոց հաւանութեամբ կը լինէր կաթողիկոսաց ընտրութիւնն, նստած էր ի դահն: Եւ որպէս զի ըստ օրինի նոր կաթողիկոս ընտրելու և դահն ի Սոյ իջմիածին փոխելու համար՝ ազգին մէջ երկպառակութիւն չծագի, ընդհանուր ազգային եկեղեցական ժողով մը կ'ուզեն ընել ի բնաշխարհն Հայաստանեայց յԱրարատ: Այս պատճառաւ առանձին առանձին հրաւիրանաց Թղթեր կ'ուղարկուին առ ամենայն եպիսկոպոսոսն, վարդապետս և վանահարս: Դիշ ժամանակի մէջ Հայաստանի ամէն զաւանդեալ, որոնք որ կարողացան եկան հասան՝ ժողովք գումարուելու որդուած վայրն՝ յիշմիածին: Այս ժողովքին՝ հաւանութեամբ ամենայն եպիսկոպոսաց և վարդապետաց՝ կը կոչուի նաեւ Տ. Գրիգոր Մուսաբէկեանց սպօրինի կաթողիկոսն, առկայն նա յանձն չառնուր: Մեր նպատակն դուրս լինելով սոյն ժողովի նկարագիրն, զանց կ'ընենք յիշել այլ ամենայն եպիսկոպոսաց, վանահարց, իշխանաց և վարդապետաց անուանք, որ ներկայ էին ժողովոյն. միայն այս բանք, թէ՛ ներկայ գտնուողաց մէջ կային տասն և եօթն եպիսկոպոսունք, և բոլոր ժողովապետաց Թեր եօթն հարիւր կ'անցնէր: Մեծ ծոփեցի վարդապետն Թովմա, մասնաւոր ճիգն և ջանք թափած է հայրապետական դահն փոխադրութեան համար, և ինքն ներկայ գտնուելով ժողովոյն, բոլոր պատմութիւնն մանրամասնօրէն արձանագրեցած է ի գիր: Այն ամենայն եպիսկոպոսունք և վարդապետք, որք զանազան բանաւոր պատճառներով, հեռաւոր տեղերէ, դժուարին և առնապահով ճանապարհներով և այնպիսի խառնաշփոթ ժամանակ մը չկարողացան ներկայ գտնուիլ ժողովոյն, հաւանութեան Թղթեր առաքեցին առ ժողովն: Կ'երեւի թէ Աղթմաբալն այլ անձամբ ներկայ մտադ չէ գտնուած ժողովոյն մէջ, և իրենք ալ Թղթով մի խոստացած են ընդունելու իրենց վիճադոյն հայրապետ զայն՝ զով որ ընտրէր ընդհանուր ժողովն, և անկից վերջ այլ եւս ինքնազուրկ չմնալով՝ հպատակել բարձրագոյնին:

Երբ ընդհանրութեան հաւանութեամբ

կ'ընտրուի Կիրակոս վարդապետ Վիրապեցին¹, և օծուելով եպիսկոպոս և կաթողիկոս կը նստի ի գահն Հայրապետական յէջմիածին (1441), մասնաւոր կոնդակով մը կ'օրհնէ ընդհանուր Հայ ազգը և ի կապանաց և ի նզովից կ'արձակէ այն ամենքը, որ նզովուած էին, և մասնաւորապէս իւր Հայրենեաց ծովակի ջրերով շրջապատուած Աղթամար կղզին իւր Հայրապետական գահովը։ Տ. Կիրակոս կաթողիկոսի այդ օրհնութեան և ի նզովից արձակելոյ կոնդակին կամ թուղթն, եթէ ոչ ամբողջովին՝ գէթ մասամբ մը, աստ ի մէջ բերելը կարեւոր կը համարիմ։

«Անուամբ անեղին Աստուծոյ՝ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, ես Կիրակոս ծաայ ծառայիցն Աստուծոյ և Յիսուսի Քրիստոսի, ողորմութեամբ և շնորհօք նորին կաթողիկոս ավժողոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, և Վաղարշապատու սուրբ Էջմիածնի, և ամենայն Հայոց՝ Գրեմ շնորհօք ամենատուր Հոգւոյն . . . օրհնութիւն և պահպանութիւն և արձակումն յամենայն կապանաց՝ որք ընդհանուր տեղիս՝ Հայոց ազգին հոգեւոր որդւոց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին . . . և արձակեմ զամենայն կապախալ և զբանադրեալս յանձնիցն, մանաւանդ զԱղթամարայ կաթողիկոսն զՏէր Դաւիթ»։ Նոյնպէս այս թղթի շարունակութեան մէջ, ի նզովից կ'արձակէ նաեւ Աղթամարայ նոյն ժամանակի եպիսկոպոսները և բոլոր նոցին վիճակաց ժողովուրդը։ Այս կերպով հազիւ թէ ձեւացաւ բաղձալի հպա-

տակութիւն և միութիւն ավժողոյն Աղթամարայ ընդ Հայոց ընդհանուր Հայրապետի Այն ինչ երկու տարի Տ. Կիրակոս արժանւոյն իւր կաթողիկոսն՝ իրեն վիճակուած բարձր պաշտօնը կը կատարէր, ամենայն ճշգրտութեամբ և արթնութեամբ, ի փառս Քրիստոսի և ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ, շարահանար բանասարկուն իւր արբանեկաց ձեռօք գահընկէջ ընելով զինքը յաթոռոյն Էջմիածնի, անոր տեղ կը բազմեցնէ զՏէր Գրիգոր եպիսկոպոսն Մակուայ, վերըստին երկպառակութեան և խռովութեանց փնասարբեր կոխ մը յարուցանելով յազգիս։ Այս խռովութիւններն և երկպառակութիւնը տեսնելով Աղթամարայ միաբանք և իրենց յարեալ բնակիչը կողմանց, անդէն և անդ կը խզեն իրենց երկու տարի առաջ ընդ Էջմիածնի հաստատած միութեան և սիրոյ կապն։

Մինչեւ ցարդ յետ բաւական երկարելոյ մեր խօսքը Աղթամարայ ի նզովից արձակուելու մասին, դռնապան վերատին յառաջ տանելու մեր տեսութիւնը և դիտողութիւնը, նոյն կղզւոյ յետագայ Հայրապետաց վրայ, սկսելով Տ. Ջաքարիայէն. մի և նոյն ժամանակ զանց չընելով յիշել այն ամենայն միութեան պարագայք և հակառակութեան դիպուածք, որք պատահեցան Աղթամարայ և Էջմիածնի Հայրապետաց միջեւ։

Տ. Ջաքարիայի Աղթամարայ Հայրապետական գահը բարձրանալու որոշ թուականը չգիտեմք, բայց իւր բարուց և գործոց վրայ ունինք ընդարձակ տեղեկութիւններ յիշատակարանս և ի պատմութեան Առաքել վարդապետի Դաւրիթիացւոյ, զորո ջանամբ ըստ կարի համառօտիւ աստ ամփոփել և Հայրապետս մեծ անուն ձգած է ի պատմութեան. նա իւր ժամանակի արթուն զուարթուն, ժիւր, գործունեայ, քաղաքագէտ և ժողովրդեան ոգին և եկեղեցւոյ պայծառութեան անձնանուէր մշակն էր. նորա Հայրական բարերարութիւնը առհասարակ վայելցին ոչ միայն քրիստոնեայք այլ և այլազգիք։ Ըստ կոնդակին¹, Աղթամարայ մէջ, որ իւր ժա-

1. Տ. Կիրակոս վարդապետը, Հայրենեօք էր Քաջբերունեաց Խառաքառս գիւղէն, և մանկութեան տանն կրթուելով Աղթամար, ապա աշակերտած է Սարգիս և Վարդան վարդապետաց, և ՊՅԶ (≈ 1397) թուին ձեռնադրուած է քահանայ Թադէոսի առաքելոյ ավժողոյն առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսէն։ Երթալով Խորվիթապի վանքը՝ հոն բնակեցաւ 30 տարի, և այդ պատճառաւ կոչուեցաւ Վերապետի. իւր առաքելութիւնը ըստ կերպով կը նկարագրէ Թովմա Մեծօփեցին. զանազան զրոց յիշատակարանաց մէջ եւս կը յիշուի ոս միշտ գովութեամբը։

1. Վանացս ձեռագրաց մասնադարանի մէջ

մանակ տակաւն քաղաք կը կոչուէր, կա-
ռուցանել տուած է երկու եկեղեցիներ սուրբ
Աստուածածինի և սուրբ Ստեփանոսի ա-
յլուամբ. դարձեալ Աղթամարայ վանքի հա-
մար, կամ գրած է ինքն անձամբ կամ
մարիչի մը գրել տուած Յայրապետոսիք մը և
Սարգիս գիրք: Առանց մանրամասն պատ-
մութենն ընելու, հակիրճ կերպով կը յիշուի
ի կոնդակին, հայրապետիս երթն յէջմիա-
ծին, և մեր աշխարհի ընդհանուր հայրա-
պետի աթոռոյն պարտքերն հաստցանին,
և երկուց աթոռոց վրայ իշխեն. և հայկա-
կան ՁԺԹ (== 1462) թուին գԱջ Լուսա-
նորի և գոսպաքն վասն երկիւնդի աշխուե-
սից և ոչ վասն նախանշան, հետն առած
Աղթամար գաւի: Այս երկուդ ծանօթու-
թեամբ չգործանալով՝ հարկ կը համարիմ ըստ
կարի մանրամասն յիշել Տ. Զաքարիայի
էջմիածին երթալն և անտի յԱղթամար գաւ-
նալն. յորում պիտի տեսնեն ընթերցողք,
նաեւ սուրբ Աջոյն տեղափոխութեանց պատ-
մութեան մի մասն: Մեր գրութեան սկիզբ-
ները տեսանք, թէ Բնչակն 924 թուին սրբոյ
Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Աջը ընդ
այլ սրբազան նշխարաց բերուեցաւ յԱղթա-
մար և պահուեցաւ սուրբ թաշի տաճարի մէջ.
բայց թէ վերջը Բնչ կերպով տարուեցաւ ի
կիլիկիա, այդ մասին ստուգ տեղեկութիւնք
կը պակսին. այլ հաւանական է որ ճար-
արութեամբ մը գողցուեր և հասեր է Գրի-
գոր Գ Պահլաւունի կաթողիկոսի ձեռքն ի
Հոռովկաւ: Երբ 1292 թուին Հոռովկան Ե-
գիպտացոց Մէլիք Աշրաֆ սուլթանի իշխա-

նութեան տակ ինկաւ, եկեղեցական ուրիշ
սպասուց հետ, ըստ Ստ. Օրպէնիան ժա-
մանակապի, գիրի տարուեցաւ, և « փոռաւո-
րագոյնն մերոյս գորհի աջ սրբոյն Գրիգորի
Լուսաւորչի » Յետ եղիպտական տիրապե-
տութեան, հայրապետական աթոռն ի Հոռմ-
կայէ փոխադրուեցաւ ի Սիս, և կաթողիկոսն
էր Գրիգոր Է Անաւարդեցին, երբ Հիթում
Բ բարեպաշտ արքայի ջանիւք սուրբ Աջն
ազատուեցաւ գերութենէ: Դաւրիժեցի վար-
դապետն Առաքել կը պատմէ, թէ այն ինչ
սուրբ Աջն տարին եգիպտացի սուլթանի ա-
պարանքը, մահ ընկաւ և շատ մարտիկ կը
մեռնէին, և այդ սահը այն տառն միայն
զապրեցաւ, երբ սուրբ Աջը գործուցին ի
կիլիկիա: Հայրապետական գահը ի Սոյոյ
յէջմիածին փոխադրուած ժամանակ, սուրբ
Աջն այլ գողցուելով կը տարուի յէջմիածին,
ինչպէս կը յայտնէ հետեւեալ պատմողին
բաղուած ի յիշատակարանաց. « զԼուսա-
ւորչի Աջն ի Սոյոյ գողացան և բերին յէջ-
միածին. Երեսօրհրապի հայր Տէր կիրակոս՝
կաթողիկոս օրհնեցին » Զանազան և իւրա-
մէ տարբեր եղանակներով 1441ին գրուած
յիշատակարանք՝ կը յայտնեն սուրբ Աջոյն
ի Սոյոյ բարձուին և յէջմիածին տարուին:
Սակայն երկար տարիներ չմնաց անդ, այլ
նաեւ քիչ ժամանակի համար տարուեցաւ ի
Դաւրէժ (Թաւրէզ): Թէպէտ Աբուլ-բա ամ-
սագրի յօդուածագիրն կ'անդիտանայ թէ Բնչ
կերպով սուրբ Աջն ընկաւ Դաւրէժ, սակայն
մեծ. հ. Միքայէլ վ. Չամբան, իւր պատ-
մութեան ԳԽ հատորի 503 երեսը գրած
է գորա պատճառը: Երբ Զիհանշահն գնաց
Խորասան, յէջմիածին գծաութիւն ծագե-
ցաւ Տ. Գրիգոր Մակուցի կաթողիկոսի և
նորա աթոռակալ Տ. Արիստակիսի մէջ, և
երկորորդն զօրանալով, ձեռք առաւ հայրա-
պետական իշխանութիւնն: Այս խառնակու-
թեանց պահուն կաթողիկոսարանի վարդա-
պետներէն Սարգիս անունով մէկը, էջմիած-
նէն գողնալով սուրբ Աջը կը տանի Դաւրէժ
և հոն կ'սպասէ Զիհանշահնի զալստեան, որ-
պէս զի անկէ կաթողիկոսական իշխանութեան
հրաման ստանձնէ: Ահա ճիշդ այս ժամա-
նակ, Աղթամարայ Տ. Զաքարիա հայրա-

գտնուելով Աղթամարայ կոնդակի երկրորդ օրի-
նակ մը, ընդօրինակուած է (Ի Կ. Պոլիս) ի ձեռն
մեծ. հ. Գրիգոր վ. Ճէլաւ. և բաղբառելով
վերկայս ընդ առաջնոյն՝ հանդիպեցալ ոչ սա-
կաւ տարբերութեանց: Ուստի գրութեանն չա-
րուհանութեան մէջ, Աղթամարայ կոնդակի
համար Ա օրինակ ըսելով կը հասնկընամ հ.
Ներսէս վ. Սարգսեանի ընդօրինակութիւնն, և
Բ օր. երկրորդը:

1. Պ. Լուսաւորչի Աջոյն վրայ գրած է ռճԹ
4. Կ. 1896 տարւոյ Արարատ ամսագրի մէջ-
թէ 215 և 263:

պետն, իրազեկ լինելով այս ամենայն եղե-
լովթեանց, հետն առած թանկագին ընծա-
նեք, կը փութայ ընդ առաջ ելանել Զի-
հանշահի, և կը հանգիպի նորա և տիկնոջն
Բէկում խաթունի, ծանապարհի վրայ, դեռ
Գալթիժ չհասած: Ընդ իւր տարած տնգին
նուկներն զնելով նոցա առջեւ, յետ յայտ-
նելոյ իրեն Աղթամարայ հայրապետ լինելն,
կը խնդրէ նաեւ Էջմիածնի կաթողիկոսու-
թիւնն: Զիհանշահ տեսնելով Տ. Զաքա-
րիայի խօսակցութեան վայելուչ կերպն, և
նորա այդ պաշտաման յարմարութիւնն, և
մանաւանդ քաղաքագիտական տեսակէտիւ,
օգտական համարելով Հայոց ճրկու հայրա-
պետական աթոռոց միացումն, մեծ պատուով
կ'ընդունի զնա, և խօսք կու տայ կատարել
նորա խնդիրը: Տ. Զաքարիա լի ցնծու-
թեամբ ընդ Զիհանշահի կը մտնէ Ի Դաւթի,
այդ ժամանակ մեր վերը յիշած Սարգիս
վարդապետն, կու գայ առ շահն և իւր խն-
դիրքն և աղաչանքն կ'ընէ, յայտնելով միան-
գամայն սուրբ Ալի իւր մօտ զանուիրն: Բայց
շահն, որովհետեւ կանխաւ խօսք տուած էր
Տ. Զաքարիայի, հրամանագիր կը հանէ,
որ Հայոց ընդհանուր հայրապետ նստի նախ
Տ. Զաքարիա, իւր մտերմն և սիրելին, և
յետ նորա Տ. Սարգիսը. և սուրբ Ալը առ-
նելով Ի Սարգիս, կը յանձնէ Զաքարիայի:
Ծահի այս հրամանին կամայ ակամայ կը
հնազանդի Սարգիս վարդապետը: Ծահն կը
նուիր Տ. Զաքարիայի նաեւ պատույ հան-
դերձներ (խիւա), և մեծ հանդիսով կը զրկէ
Էջմիածին, և նորա պաշտպանութիւնն կը
յանձնէ իւր Հասան Ալի որդւոյն, որ կար-
գուած էր մարզպան Հայոց: Տ. Զաքարիա
ընդ Սարգիս վարդապետի հետն առած սուրբ
Ալը կու գայ Էջմիածին, և անկէ դուրս
հանելով զՏ. Գրիգոր Մակունցի կաթողի-
կոսն և զՏ. Արիստակէս, կը նստի անդ ի
զահն ընդհանուր հայրապետաց Հայոց, մի
և նոյն ժամանակ իւր իշխանութեան ներքոյ
ոռնենալով նաեւ Աղթամարայ աթոռը: Գիշ-
օր վերջն ալ վերոյիշեալ Սարգիս վարդա-
պետը իրեն փոխանորդ անուանելով՝ կը
ձեռնադրէ եպիսկոպոս Էջմիածնի:

Տ. Զաքարիայի գործունէութիւնն և անձ-

նանուիրութիւն խիտ լաւ կը տեսնուի, ան-
թիւ շարքեր և արհնհեղութիւնք պատ-
ճառող պատերազմի մը շարունակութեան
արդեւ լինելուն մէջ. որու համար արդարեւ
իւր անունն և անձնաւորութիւն պաշտելի
գարձաւ, ոչ միայն իւր տառապեալ հօտին,
այլ և այլազգեաց:

1461 տարւոյ մէջ գտնութիւն և թնա-
մութիւն ծագելով երկու այլազգի Զիհանշահ
և Զհանգիր իշխողաց միջեւ. Զիհանշահ
իւր շորս զօրագլխաց առաջնորդութեամբ կը
զրկէ առասուրբու հազար հեծեղաօր Զհան-
գիր քաղաքաց վրայ՝ որք ուղղակի դիմե-
լով խալայ վրայ՝ կը պաշարեն, և հասկ
ուրեմն պարիսպը կործանելով, քաղաքը ա-
ւարի կ'առնուն, և մէջը գտնուող թէ այլազ-
գիրները և թէ՛ քրիստոնեաները կը կողոպ-
տեն. յետոյ ներքնաբերդը պաշարելով կը
սկսին ուժգին պատերազմել: Հանգստի խա-
թայ, պիտի աւերէին, կործանէին ողջոյն
Տուրքմենները, և զուցէ մեր աշխարհի միւս
անհանգիստեան զոմանա, իթէ՛ աստուածային
անհուն անաշման գթութիւնը, Հայաստա-
նեայց հայրապետական զահուն վրայ բարձ-
րացուցած չլինէր, ժամանակին յարմար քաջ
հովիւն զՏ. Զաքարիա:

Առաքել Դավիթեցիին ընտիր կերպով նկա-
րադրած է, թէ ինչպէս Տ. Զաքարիա հայ-
րապետն տեսնելով Զհանգիր ամիրայի իշ-
խանութեան ներքեւ գտնուած քաղաքաց
կործանումն և ընտկչաց տառապանքները,
«... զգերելարիւն և մատնիւն ի ձեռս ա-
նօրինաց, զաւերիւն և զբանդիւն. զխախ-
տումն եկեղեցեացն և զտապալումն սրբոց
սեղանոցն. զգերելարիւն սրբութեանց և զխա-
փանումն փառաբանութեանցն Աստուծոյ, և
զտարաշխարհիկ լինեն ամենայն խառնիւ-
ղանձ ժողովրդեան, զգերիւն և զտառանիւն»:
արտամարտիւծ կը խորհի, կը մտածէ և վեր-
ջապէս կը ստեղծէ, զիւս մը կը գտնէ,
փրկելու իւր սիրելի հօտն: Ինքզինքը կը
զոհէ հասարակաց փրկութեան համար, զօ-
րացած Հոգւով սրբով, ի բաց կը վանէ ա-
մենայն կասկած և երկիւղ, կը համարձակի,
կը փութայ, կը դիմէ, ընդ առաջ կ'ընէ
Զիհանշահի, և կ'աղերսէ զնա և գտնիւն,

գաղարեցեացանել պատերազմն, միանգամայն խոտառնալով և տալով . . . զհետադիր՝ առնուլ զհարկս յամիրայէն Բաղիշու (ի Ձհանգիրէ), և տալ կայսերն (Ջիհանշահի), առ ի մնալ երկրին ի խաղաղութեանս ։ Ջիհանշահ և արկինն Բէկուս, որ մեծ գովթ ունէր ըրիս, տոնից վրայ, կը հաւանին Տ. Զաքարիայի աղաչանաց և երաշխաւորութեանս, և ըստ Դավթրիմցւոյ, իրեն կու տան « զնշանագիր և զհրաման՝ առնել զինչ և կամեսցի » ։ Շահի արքունիքէն գտնութեամբ քորի ելնելով քաջասիրտ հայրապետս, երազոտն օղապարիկ երկվորի վրայ հեծնելով Դավթրիմէ կը մեկնի, կը ծախէ, կը սլանայ, կը հասնի ի Բաղէշ, ուր կը գտնուէր Ձհանգիրս Թայտնելով երկու իշխանութեանց մէջ խաղաղութիւն հաստատուելու պայմանքն, մեծ ընդունելութիւն և պատիւ կը գտնէ Ձհանգիրէն, որը խօսք կու տայ նաեւ տալու որոշուած տուրքն առ Ջիհանշահ, միայն խնդրելով ի Տ. Զաքարիայէ, որ ետ դարձնէ իրաւթայ միջնաբերդը պաշարող թշնամոյս զօրքերը ։ Հայրապետը կը փոխովայ կը կատարէ ամիրայի խնդրքն, իրմէ ձեռագիր առնելով կ'երթայ ի իրաւթ և ցուցընելով Ջիհանշահի և Ձհանգիրի գրերն, կը համազէ զզօրապետս և զզօրս թշնամոյ, կը հեռացնէ Ձհանգիրի ստէմաններէն, ինքն ալ դառնալով ի Բաղէշ, կը մնայ անդ երեք ամիս, և այդ ժամանակ ի մէջ հաւաքելով խոստացուած տուրքն, մեծ պատուով կը բաժնուի Ձհանգիրէն ։ Կը հասնի Դավթրիմ և առ Ջիհանշահն հատուցանելով որոշուած հարկն, մեծապէս կը պատուուի ի շահէն, և այսպէս ըստ պատմին, « Ալատեաց զամենայն իշխանապետն ժողովորդն՝ զհայ և զտաճիկ՝ ի ձեռաց անօրինաց և ի դառն գերութենէ » ։ Յետ այսօրինակ քաջազօրութեանց Տ. Զաքարիա կը դառնայ իր Բաթոնն ի սուրբն Էջմիածին, և և մեծաբանօք խիշախալ եղեւ յերկուց գոռօզաց այլասեռից, ի Թուրքմանէ փատիշահէ (Ջիհանշահէ) և ի ըրգոյ ամիրայէ (Ջհանգիրէ) ։ Բայց այսպիսի պատիւներէ և փառաւորութիւններէ վերջ, Տ. Զաքարիա չկարողացաւ երկար ժամանակ մնալ յԷջմիածին, զի մոխրոյ տակ ծածկուած կայծի

պէս հեռ և նախանձ ժամանակի հոգեւորականաց, և մանաւանդ Տ. Գրիգորի Մակունցւոյ և Տ. Արիստակեսի, յուշիկ կ'արծարծէին և մերձ էին բռնկելու և յարուցանելու խռովութեանց հրդեհ մը ։

Շիրազայ կողմերէն ապստամբութեան լուր հասնելով Ջիհանշահի, փոխով թաղմութեամբ զօրաց կ'երթայ նուաճելու զՊարսս Ահա ձիշդ այս միջոցիս, տեսնելով վերոյշեալ մախացողքն Տ. Զաքարիայի հօր պաշտպանին և մոեքմին, Ջիհանշահի բացակայութիւնն, կը միաբանին շատ զանձ և նուէրներ հաւաքելով իրենց կուսակիցներէն, կ'երթան քանի մը իշխանաց հետ առ մարդպանն Հայոց՝ առ Հասան Ալի, և նուէրներն զնելով նորա առջեւ հազար ու մէկ ամբաստանութիւններ կ'ընեն Տ. Զաքարիայի վրայ ։ Ըսելով նաեւ թէ նա կը մտածէ թաղաւորել Հայոց վրայ, և եթէ զմեզ վերադառն հաստատես մեր աթոռոյն վրայ, ամենայն խոնարհութեամբ հպատակ կը լինինք քեզ և անխափան կը վճարենք որոշուած հարկերը ։ Հասան Ալի թանկագին ընծաներէն աչքը կուբացած, մտիկ ընելով անոնց ըսածներուն, մարդիկ կը զրկէ առ Տ. Զաքարիա, պահանջելով անկէ մեծ գումարներ, և ըսելով, որ եթէ չվճարես՝ չես կարող մնալ այդ իշխանութեան մէջ, իսկ արիւստի հայրապետը հասկնալով իրաց եղելութիւնը, և պիտիւնալով թէ ազատուած չկայ այդ անխիղճ մարդպանի ձեռքէն, կերպ կերպ խոստովանելով և ընծաներով ետ կը դարձնէ պատգամաւորները ։

Արդ, տեսնելք թէ ինչպէս ձմեռնային և զանալի մէջ, կը թողու Տ. Զաքարիա Էջմիածնի գահն և կը մեկնի յԱլթամար ։

Շարայաքերի

